

УДК 311.312(477)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.19>

Хвіст Вікторія Олексіївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедрою міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0001-7449-8938
vika_hv@ukr.net*

Любовець Олена Миколаївна,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0001-7115-4937
olena_lubovec@ukr.net*

Білан Сергій Олексійович,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0003-0256-2499
bilanso@ukr.net*

ДЕРЖАВНІ СТАТИСТИЧНІ ОРГАНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Статтю присвячено аналізу ролі державних статистичних органів у дослідженні соціально-економічних процесів українських губерній з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження економічної історії цього періоду дозволяє зрозуміти суспільні трансформації, що відбувалися під впливом загальноімперських реформ і політичних подій. Основна увага приділена діяльності державних статистичних служб у контексті реформ 1860 рр., зокрема скасування кріпосного права, аграрних змін і становлення ринку праці. Окрім того, в статистичних відомостях бачимо наслідки реалізації аграрної реформи П. Столипіна, особливості розвитку селянських господарств та індустріалізації на початку ХХ ст.

У роботі проаналізовано внесок статистичних органів у створення джерельної бази для оцінювання економічного стану українських губерній, висвітлено їх методи роботи, ключові напрями досліджень та результати. Показано, як державна статистика впливала на формування економічної політики й визначення стратегічних пріоритетів. Зазначено, що діяльність статистичних служб сприяла формуванню уявлення про соціально-економічні процеси в Україні та стала важливим джерелом для історичного аналізу.

Узагальнення історичного досвіду функціонування статистичних органів у дослідженні економіки українських губерній демонструє значення статистики як інструменту аналізу й управління соціально-економічними процесами. У статті запропоновано систематизований огляд внеску державної статистики в розуміння економічної історії України, підкреслено важливість збереження її спадщини для сучасного наукового дослідження.

Ключові слова: статистика, губернський статистичний комітет, державна статистика, відомча статистика, Центральний статистичний комітет, статистичні дослідження, статистичні збірники, статистичне бюро, земство.

Khvist Viktoriia,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Acting Head of the Department of International
Relations and Social Sciences,
Faculty of Humanities and Pedagogy
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine orcid.org/0000-0001-7449-8938
vika_hv@ukr.net*

Liubovets Olena,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine orcid.org/0000-0001-7115-4937
olena_lubovec@ukr.net*

Bilan Serhii Oleksiiovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0256-2499>
bilanso@ukr.net*

STATE STATISTICAL BODIES IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE XIX – EARLY XX CENTURIES: FORMATION AND ACTIVITY

The article is dedicated to analyzing the role of state statistical agencies in studying the socio-economic processes of Ukrainian provinces from the second half of the 19th to the early 20th century. The exploration of the economic history of this period provides insight into societal transformations influenced by imperial reforms and political events. Particular attention is paid to the activities of state statistical services in the context of the 1860s reforms, including the abolition of serfdom, agrarian changes, and the emergence of the labor market. Additionally, statistical data reflect the consequences of P. Stolypin's agrarian reform, the development of peasant households, and the process of industrialization in the early 20th century.

The study examines the contribution of statistical agencies to building a source base for assessing the economic condition of Ukrainian provinces, highlighting their methods of operation, key research directions, and results. It demonstrates how state statistics influenced the formation of economic policies and the determination of strategic priorities. The article notes that the activities of statistical services contributed to shaping an understanding of socio-economic processes in Ukraine and became an important source for historical analysis.

Summarizing the historical experience of the functioning of statistical agencies in studying the economy of Ukrainian provinces highlights the significance of statistics as a tool for analyzing and managing socio-economic processes. The article offers a systematic review of the contribution of state statistics to understanding Ukraine's economic history, emphasizing the importance of preserving this legacy for contemporary scientific research.

Key words: statistics, provincial statistical committee, state statistics, departmental statistics, Central Statistical Committee, statistical research, statistical compendium, statistical bureau, zemstvo.

Дослідження соціально-економічних процесів в історії України у XIX – на початку XX ст. є важливим аспектом вивчення суспільних трансформацій, що відбувалися на території українських губерній у контексті загальноімперських реформ, соціально-економічних змін і політичних подій. Державні статистичні органи відігравали ключову роль у зборі, оцінюванні та узагальненні даних, які

дозволяють проаналізувати економічний стан регіонів, розкрити динаміку реформ та відобразити особливості соціально-економічних процесів того часу.

Питання статистичних досліджень українських губерній у складі Російської імперії піднімали у своїх працях сучасники діяльності пореформених державних статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст.

Автори акцентували увагу на питаннях методів статистичних досліджень, термінології, на проблемі призначення та ролі статистики в суспільстві. Слід зазначити роботи А. Фортунатова (Фортунатов, 1893), К. Германа (Герман, 1809, 1829), О. Моро-де-Жоннеса (Моро-де-Жоннес, 1859), Ю. Янсона (Янсон, 1887) та ін.

Французький статистик О. Моро-де-Жоннес (Моро-де-Жоннес, 1859) у своїх працях звертав увагу на розвиток статистичних досліджень у різних державах, зокрема й у Російській імперії. Серед численних робіт видатного представника університетської статистики Ю. Янсона особливе місце посідає його праця «Теорія статистики», яка залишається важливою для дослідників історії статистики донині (Янсон, 1887). Її актуальність зумовлена глибокою аналізою та ретельним викладом матеріалу. Ю. Янсон розглядав як теоретичні аспекти статистики, так і її практичне застосування, чим зробив значний внесок у розвиток цієї науки. На межі XIX і XX ст. розвиток адміністративної статистики в Російській імперії був детально проаналізований в узагальнювальній праці Л. Федоровича (Федорович, 1894), яка також стала важливим джерелом для дослідження становлення та функціонування статистичних систем того періоду.

Метою статті є визначення ролі державних статистичних органів у дослідженні соціально-економічних процесів українських губерній у XIX – на початку XX ст.

На початку XIX ст. Російська імперія, як і більшість європейських держав, стикнулася з необхідністю активного розвитку економіки, вдосконалення управління господарськими галузями та забезпечення контролю за станом регіонів. Це вимагало використання кількісних показників, які дозволяли оцінювати ситуацію в різних сферах. Потреба в таких даних стала поштовхом до впровадження статистичних методів для аналізу економічного та соціального стану держави.

Починаючи з першої половини XIX ст., губернатори щорічно надсилали звіти, які містили дані про населення, податки, сільське господарство та інші аспекти регіонального розвитку. Збір цих даних здійснювався на місцевому рівні силами урядових структур, зокрема повітових управ. Міністерство внутрішніх справ регулярно видавало циркуляри, в яких чітко

визначало форми та вимоги до наданих звітів. Основною метою збору такої інформації було отримання загальної картини економічного та соціального життя імперії, а також аналіз стану її губерній.

Однак на перших етапах ця діяльність мала низку недоліків. Через брак спеціалістів та недостатньо чітко зорганізовану систему обліку якості зібраних даних часто залишала бажати кращого. Анкетний метод, який широко використовувався, призводив до недостовірності інформації, оскільки звіти нерідко складалися формально.

Значні зрушення у сфері статистики стали можливими після реорганізації державного управління в 1802 р., коли було створено галузеві міністерства. Вони почали активно займатися збором даних для систематизації інформації про різні аспекти життя країни. Міністерства сприяли розвитку статистичних робіт у сферах зовнішньої торгівлі, промисловості, транспорту, що забезпечило зростання точності даних завдяки фінансовій підтримці та залученню спеціалізованих працівників. Зібрані матеріали публікувалися у відомчих збірниках, зокрема Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ та Міністерства комерції.

Водночас потреба у впорядкуванні статистичної інформації на державному рівні призвела до створення у 1811 р. спеціалізованого Статистичного відділення при Міністерстві поліції. Його діяльність очолив академік К. Герман. Цей орган мав завдання систематизувати дані про всі губернії імперії, підвищити якість обліку та забезпечити достовірність інформації, необхідної для ефективного управління.

Такий підхід до статистичної діяльності заклав основи для розвитку наукових методів збору даних, які згодом стали основою для вивчення соціально-економічних процесів.

Після війни 1812 р. статистична діяльність у Російській імперії зазнала серйозного занепаду. Статистичне відділення, як і роботи, що проводилися у відомчих структурах, залишилися без належного фінансування. Лише в середині 1830-х р. спостерігалось відновлення інтересу до статистичних досліджень.

У 1834 р. було реорганізовано Статистичне відділення, яке знову почало діяти під керівництвом Міністерства внутрішніх справ. 20 грудня того ж року імператор Микола

І затвердив «Правила для Статистичного відділення при Раді Міністерства внутрішніх справ і статистичних комітетів у губерніях», що створило основу для відновлення систематичних статистичних робіт. Уряд виділив фінансування для діяльності відділення, а його керівником було призначено відомого статистика К. Арсеньєва (Высочайше утвержденные Правила для статистического отделения, 1835).

Того ж року для покращення якості статистичних досліджень у губерніях були засновані Статистичні комітети. Хоча вони отримали чіткі завдання, фінансування для їх роботи так і не було передбачено. Статистичне відділення Міністерства внутрішніх справ координувало діяльність цих комітетів, розробляло програми збору даних і направляло їх до регіонів.

Губернські статистичні комітети збирали відомості, що надходили від місцевих урядників, перевіряли їх точність, систематизували, аналізували та складали описи економічного і соціального стану регіонів. Завдяки цій діяльності були створені перші систематизовані описи губерній, які охоплювали господарські галузі та територіальні особливості (Фортуна-тов, 1893, с. 157).

У середині XIX ст. статистична діяльність в українських губерніях охоплювала широкий спектр завдань, зокрема оцінювання їх економічного стану та ресурсів. Важливу роль у цьому відігравали Міністерство державного майна та Генеральний штаб. При Міністерстві державного майна функціонувало спеціальне Статистичне відділення, яке займалося обліково-статистичними роботами, тоді як Генеральний штаб створював військово-статистичні описи губерній, які включали детальну статистико-економічну характеристику регіонів (Ліневич, 2023, с. 59).

Значним досягненням цих робіт було ретельне опрацювання наявних статистичних матеріалів із подальшою їх перевіркою та доповненням. Зібрані дані публікувалися, що забезпечувало доступ до результатів досліджень для широкого загалу.

У 1840–1850-х рр. сформувався новий напрям статистичної діяльності, який виконувався відомствами. Напрямок відомчої статистики набув широкого поширення в дослідженнях, зосереджених на ключових сферах суспільного життя, як-от охорона здоров'я, перевезення

вантажів, освіта й торгівля. Відомча статистика стала важливим інструментом управління, забезпечуючи основи для прийняття рішень і планування в різних галузях державного адміністрування. Одним з яскравих прикладів стало Міністерство державного майна, яке в пошуках нових джерел прибутків організувало масштабні обліково-статистичні роботи, спрямовані на вивчення господарського устрою державних маєтків українських губерній (приблизно 2000 маєтків). Ці роботи, відомі як «люстрації», проводилися з метою надання оцінки прибутковості маєтків і проводилися раз на п'ять років аж до середини 1870-х рр. (Петрова & Петров, 2010, с. 110).

Іншим важливим завданням стало реформування податкової системи, яке базувалося на статистичному аналізі доходів державних селян. У зв'язку зі значними недоїмками уряд вирішив перейти від подушного податку до системи, що враховувала економічний стан селянських господарств. Для цього у 1838–1856 рр. у 25 губерніях європейської частини імперії, включно з українськими територіями, проводилися ретельні статистичні обліки господарств державних селян. Ці обліки охоплювали дані про доходи і витрати, сільськогосподарську продукцію та прибутки від промислів. На основі отриманих результатів планувалося впровадження нових підходів до оподаткування, які враховували б реальні можливості селян. Ці роботи стали основою для глибшого розуміння економічного становища регіонів і сприяли вдосконаленню державного управління та податкової політики.

У середині XIX ст. статистичні роботи набули більшої систематизації та структурованості. Дані для статистичних звітів збирали спеціально призначені працівники в кожній губернії. Розроблення форм обліку, інструкцій і організацію цих робіт здійснювали кваліфіковані спеціалісти. Основною метою було створення загальної господарської характеристики регіонів, включно з описом селянського населення, земельних угідь, посівів, врожаю, а також промислів й інших аспектів економічного життя (Ліневич, 2023, с. 60). Ці роботи стали основою для подальших описових і аналітичних досліджень, які виконували земські губернські та повітові статистичні органи (Фортуна-тов, 1893, с. 157).

З роками програми статистичних робіт значно розширювалися, а їх обсяги збільшувалися. Міністерство внутрішніх справ запроваджувало нові показники, пов'язані з населенням, сільським господарством тощо. У 1852 р. Статистичне відділення при цьому міністерстві було реорганізоване в Статистичний комітет. Було прийнято рішення про проведення експедицій для перевірки підходів до збору даних і створення описів губерній, а також почалося фінансування губернських статистичних комітетів. У 1852 р. було видано важливий збірник «Статистичні таблиці за даними 1849 р.», що підсумовував дані, отримані з губерній (Статистические таблицы, 1852).

Для впорядкування та вдосконалення статистичних робіт у 1858 р. Статистичний комітет був перетворений у Центральний статистичний комітет. Його завдання включали розроблення методів збору й оброблення даних, уніфікацію підходів до статистичних робіт, організацію збору даних на загальнодержавному рівні за участі міністерств та інших установ. Також комітет займався реєстрацією даних і створенням рекомендацій щодо статистичних методик (Ліневич, 2023, с. 60).

У 1857–1860 рр. Міністерство внутрішніх справ проводило статистичні дослідження, важливі для підготовки селянської реформи 1861 р. Ці роботи охоплювали питання цін на землю, стану поміщицьких господарств, характеру землекористування, боргових зобов'язань населення та опис кріпаків. Частина цих завдань виконувалася Статистичним відділом Центрального статистичного комітету, інша частина – Господарським департаментом і Земським відділом того ж комітету. Роботи базувалися на документальних відомостях і матеріалах, зібраних губернськими комітетами (Фортунатов, 1893, с. 157). Центральний статистичний комітет, який координував роботу губернських, обласних і міських комітетів (створених після 1864 р.), став головним органом з організації державної статистики. Його завдання включали збір та оброблення даних, підготовку звітів, а також публікацію матеріалів. У 1866 р. комітет започаткував видання «Статистичний щорічник Російської імперії», що містив інформацію про населення, його розподіл і демографічні процеси (Статистический временник Российской Империи, 1866).

Губернські статистичні комітети, підпорядковані Центральному комітету, займалися підготовкою щорічних статистичних додатків до звітів губернаторів. Ці документи були важливими для оцінювання роботи місцевих статистичних установ у столиці. Серед інших напрямів їхньої діяльності були підготовка описів для місцевого керівництва, надання даних щодо торгівлі, судноплавства, населення тощо. Особливу роль відігравали перевірки даних на місцях, які здійснювали редактори або спеціально призначені працівники.

Одним із результатів такої діяльності стала публікація різних статистичних матеріалів, які ставали доступними як для урядових установ, так і для широкого загалу. Зібрані дані використовувалися не лише для адміністративного управління, але й для проведення наукових досліджень і вдосконалення земських повинностей (Котова, 2002).

У другій половині XIX ст. статистична діяльність значно активізувалася, охоплюючи дедалі ширший спектр соціально-економічних питань. Одним з основних завдань губернських статистичних комітетів було збирання відомостей для Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ (Котова, 2002).

Деякі губернські статистичні комітети проводили подвірні переписи селянських господарств, які мали на меті вивчення перспектив розвитку села. Ці переписи виконувалися за спеціальними програмами, що охоплювали облік мешканців дворів, будівель, худоби, землі, угідь і промислових ресурсів. Із 1877 р. почали здійснювати поземельні переписи, які включали не лише статистику землеволодіння, а й аналіз земельного фонду за категоріями угідь. Зібрані дані використовувалися Департаментом землеробства та сільської промисловості для вивчення землекористування, оскільки раніше інформація такого типу базувалася на неточних «помірках» із губернаторських звітів.

У 1881 р. Центральний статистичний комітет уперше систематизував відомості щодо розподілу ріллі під різні посіви, провів облік посівних площ і обчислив урожайність основних культур (Ліневич, 2023, с. 62). Для цього була організована опитувальна кампанія серед сільських товариств, землевласників та орендарів маєтків. Результати, отримані у відповідь, перевіряли й порівнювали з даними земельного

перепису 1877 р. Ці роботи дозволили в 1883 р. реорганізувати статистику врожаїв для 49 губерній (Фортунатов, 1893, с. 158).

Розвиток статистичних методів у цей період сприяв формуванню окремих галузей економічної статистики, як-от сільськогосподарська, промислова, бюджетна тощо. Це мало значний вплив на розуміння економічного становища, зокрема українського селянства після селянської реформи 1861 р.

Статистичні джерела другої половини XIX ст. містять численні свідчення про економічні труднощі селянства. Наприклад, в «Огляді Волинської губернії за 1885 рік» відображено проблему селянського малоземелля та заходи для її вирішення, зокрема через діяльність Селянського поземельного банку. Незважаючи на рекомендації користуватися банківськими послугами, більшість селян через купівельну неспроможність не могли скористатися цією можливістю. Обмеження на придбання земель для євреїв, поляків й іноземців, запроваджені указами 1884 та 1887 рр., тимчасово знизили ціни на землю, однак не подолали проблему малоземелля (Огляд Волинської губернії, 1885).

У другій половині XIX ст. статистичні дані відображають суттєві зміни в економічному і соціальному становищі українського населення після селянської реформи 1861 р. Центральний статистичний комітет і губернські комітети збирали важливі відомості про землекористування, врожайність, суспільні повинності та розвиток ринкових відносин, що дозволяло уряду краще оцінювати реальний стан справ у регіонах.

Обстеження селянських дворів у Харківській губернії, яке охопило понад 350 тисяч господарств, виявило різноманітність форм землеволодіння: від земельних товариств та общин до німецьких колоній. У 1905 р. середній розмір надільної землі значно варіювався: 9,7 десятини в колишніх державних селян, 6,2 десятини у колишніх поміщицьких селян і 27,5 десятин у німецьких колоністів (Статистика землеволодіння в 1905 году, 1907).

Активізація ринкових відносин сприяла виходу частини селян з общини, особливо малоземельних, які продавали свої наділи за високими цінами. Наприклад, на Полтавщині та Київщині вартість десятини землі сягала 300 рублів, очевидно, що в Сибіру та Азійській

Росії ціни були значно нижчими. Середні прошарки селян завдяки укріпленню своїх господарств мали змогу придбати землі або орендувати їх для подальшого використання (Землеустроительные работы в Валковском уезде, 1910).

Розвиток ринку в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. відобразився у зростанні експорту, особливо продукції птахівництва. У 1901–1910 рр. експорт домашньої птиці зріс на 70%, що вимагало значних транспортних ресурсів, наприклад, до 25 тисяч залізничних вагонів щороку для перевезення яєць (Огляд Київського губернатора, 1896).

У регіонах із розвиненою промисловістю, як-от Катеринославщина, головними економічними рушіями стали торгівля залізом, хлібом і лісом. Проведення в Катеринославі у 1910 р. Південно-Російської промислової, сільськогосподарської і кустарної виставки продемонструвало досягнення регіональної економіки. Водночас у багатьох районах Подніпров'я отримали поширення відхожі промисли, які стали важливим джерелом доходу для частини сільського населення (Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка, 1912).

Одним із ключових явищ пореформеного періоду стало переселення селян до регіонів із більшими земельними можливостями, зокрема на Південь України. За офіційною статистикою, лише на Правобережній Україні в 1860–1890 рр. кількість переселенців досягла 234 тисяч осіб, що становило 3,3% населення регіону (Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России, 1906). Ця міграція була зумовлена прагненням селян знайти кращі умови праці та отримувати вищу оплату.

Статистичні дані також свідчать про тягар суспільних повинностей, які значно обмежували економічну ініціативу селян. Наприклад, у Волинській губернії до 40% мирських зборів витрачалося на оплату службовців органів самоврядування, а природні повинності, як-от ремонт доріг чи караульна служба, були надмірно обтяжливими. Відсутність чітких норм і контроль із боку місцевої влади часто робили ці обов'язки «безрозмірними», що спричиняло соціальну апатію і правову незахищеність селян (ЦДІА, 1861, с. 247).

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що дослідження розвитку державної статистики в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. демонструє її ключову роль у формуванні уявлення про соціально-економічний стан регіонів, підтримку реформ і розроблення державної політики. Державна статистика цього періоду забезпечила інформаційне підґрунтя для вивчення реформ 1860-х рр., зокрема селянської реформи 1861 р., аграрної політики і процесів індустріалізації. Завдяки статистичним даним можна прослідкувати динаміку селянського землеволодіння, зростання ринкових відносин, проблему малоземелля та масштаби міграції населення. Ці дані також допомагають оцінити наслідки політичних рішень, як-от обмеження на придбання землі іноземними підданими та місцевими меншинами, та їх вплив на земельні відносини в регіоні. Саме на основі аналізу зібраних статистичних даних складається цілісна картина щодо динаміки змін в економічному та соціальному

становищі населення українських губерній в XIX – початку XX ст.

У процесі становлення державної статистики чітко прослідковується постійне вдосконалення методів збору даних. Запровадження губернських статистичних комітетів, подвірних і поземельних переписів, експедицій для збору даних уможливило значне покращення якості статистичних матеріалів. Їх опрацювання, публікація у вигляді звітів, оглядів і статистичних збірників зробили ці дані доступними не лише для урядових структур, а й для наукових досліджень.

Загалом, можна констатувати, що державна статистика українських губерній у XIX – на початку XX ст. стала інструментом не лише для аналізу економічних процесів, але й для підтримки соціальних реформ та вдосконалення управління. Її значення полягало у створенні бази знань, яка дозволяла усвідомити глибокі структурні проблеми суспільства, що сприяло формуванню сучасних методів державного управління і статистичного аналізу.

Список використаних джерел:

- Высочайше утвержденные Правила для статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях. (1835). *ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881*, Т. IX (1834), ч. 2, № 7 684 от 20 декабря 1834 г., С. 280–283. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
- Герман, К. (1809). Всеобщая теория статистики для обучающихся этой науке. Санкт-Петербург. 403 с.
- Герман, К. (1829). Взгляд на нынешнее состояние статистики в просвещенных государствах Европы. Журнал Министерства внутренних дел, Кн. 1, 95–106; Кн. 2, 373–384.
- Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии. (1910). Землеустройство и землепользование, (29), С. 22–28.
- Котова, Н. О. (2002). Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття (Рукопис дисертації). Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса. 212 с
- Ліневич, Г. К. (2023). Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга половина XIX ст. – 1918 р.) [Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису]. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. 272 с.
- Моро-де-Жоннес, А. (1859). Начальные основания статистики. Общие начала науки, ее классификация, методы, операции, различные степени достоверности, ошибки и успехи, с приложением ее к фактам естественным, общественным и политическим, историческим и современным. Санкт-Петербург. 500 с.
- Огляд Волинської губернії за 1885 рік. (1885) (Ф. 67, Оп. 1 (дод.), Спр. 309, 75 арк.) Держархів Житомирської області.
- Огляд Київського губернатора за 1895 р. (1896). Київ. С. 23
- Петрова, І. В., & Петров, О. О. (2010). Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*, (3), 110–117.
- Российская экспортная палата. (1913). Отчет за 1912 год. Санкт-Петербург. С.101
- Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниях Европейской России. (1907). Санкт-Петербург. С. XXIX
- Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. (1906). Отд. сел. экономии и с.-х. статистики Гл. упр. землеустройства и земледелия. – Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киришбаума, XVIII, [1], 250 с.
- Статистические таблицы, составленные в Статистическом отделении Министерства внутренних дел, по сведениям за 1849 год (по губерниям). (1852). Санкт-Петербург.

Статистический временник Российской Империи. (1866). Серия I. Частина 1–6. <http://www.soldat.ru/files/3/27/375/>

Федорович, Л. (1894). История и теория статистики. Одесса. 713 с.

Фортунов, А. (1893). Сельскохозяйственная статистика Европейской России. Москва: Типо-Литография Товарищества И. Н. Кушнеров и К. 250 с.

Центральний державний історичний архів України. (1861). (Ф. 442, Оп. 616, Спр. 92). Київ, губернські відомості. №25. С. 247

Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. (1912). Екатеринослав. С.6

Янсон, Ю. (1887). Теория статистики. Санкт-Петербург. 537 с.

References:

Visochaishe utverzhdenie Pravila dlya statisticheskogo otdeleniya pri Sovete Ministerstva vnutrennikh del i statisticheskikh komitetov v guberniyakh. (1835). PSZRI; Sobranie Vtoroe: 1825–1881, T. IX (1834), ch. 2, № 7 684 ot 20 dekabrya 1834 g., Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. S.: 280–283. [in Russian].

German, K. (1809). Vseobshchaya teoriya statistiki dlya obuchayushchikhsya etoi nauke. Sankt-Peterburg. 403 s. [in Russian].

German, K. (1829). Vzgl'yad na nineshnee sostoyanie statistiki v prosveshchennikh gosudarstvakh Yevropi. Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del, Kn. 1, 95–106; Kn. 2. S.: 373–384. [in Russian].

Zemleustroitelnye raboti v Valkovskom uезде Kharkovskoi gubernii. (1910). Zemleustroistvo i zemlepolzovanie, (29). S.: 22–28. [in Russian].

Kotova, N. O. (2002). Diialnist statystychnykh komitetiv na Odeschchyni u KhIKh – na pochatku KhKh stolittia (Rukopys dysertatsii) [The activity of statistical committees in Odesa in the 19th and early 20th centuries (dissertation manuscript)]. Odeskyi natsionalnyi universytet im. I.I. Mechnykova, Odesa. 212 s. [in Ukrainian].

Linievych, H. K. (2023). Statystychni doslidzhennia zemstv dlia naukovooho zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva na ukrainskykh zemliakh (druha polovyna KhIKh st. – 1918 r.) [Statistical studies of zemstvos for scientific support for the development of agriculture on Ukrainian lands (second half of the 19th century – 1918)] [Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorichnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.07 – istoriia nauky y tekhniky. 272 s. [in Ukrainian].

Moro-de-Zhannes, A. (1859). Nachalnie osnovaniya statistiki. Obshchie nachala nauki, yee klassifikatsiya, metodi, operatsii, razlichnie stepeni dostovernosti, oshibki i uspekhi, s prilozheniem yee k faktam yestestvennim, obshchestvennim i politicheskim, istoricheskim i sovremennim. Sankt-Peterburg. 500 s. [in Russian].

Ohliad Volynskoi hubernii za 1885 rik. (1885) (F. 67, Op. 1 (dod.), Spr. 309, 75 ark.) Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [in Ukrainian].

Ohliad Kyivskoho hubernatora za 1895 r. (1896). Kyiv. S.: 23. [in Ukrainian].

Petrova, I. V., & Petrov, O. O. (2010). Statystychna sprava u Katerynoslavskii hubernii u 90-kh rokakh KhIKh – na pochatku KhKh st [Statistical affairs in the Katerynoslav province in the 1990s – at the beginning of the 20th century]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, (3). S.: 110–117. [in Ukrainian].

Rossiiskaya eksportnaya palata. (1913). Otchet za 1912 god. Sankt-Peterburg. S.: 101. [in Russian].

Statistika zemlevladieniya v 1905 godu. Svod dannikh po 50-ti guberniyakh Yevropeiskoi Rossii. (1907). Sankt-Peterburg. S.: XXIX [in Russian].

Statisticheskie svedeniya po zemelnomu voprosu v Yevropeiskoi Rossii. (1906). Otd. sel. ekonomii i s.-kh. statistiki Gl. upr. zemleustroistva i zemledeliya. – Sankt-Peterburg : Tip. V.F. Kirshbauma, XVIII, [1]. 250 s. [in Russian].

Statisticheskie tablitsi, sostavlenne v Statisticheskome otdelenii Ministerstva vnutrennikh del, po svedeniyam za 1849 god (po guberniyam). (1852). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Statisticheskii vremennik Rossiiskoi Imperii. (1866). Seriya I. Chastina 1–6. Vzyato z <http://www.soldat.ru/files/3/27/375/> [in Russian].

Fedorovich, L. (1894). Istoriya i teoriya statistiki. Odessa. 713 s. [in Russian].

Fortunatov, A. (1893). Selskokhozyaistvennaya statistika Yevropeiskoi Rossii. Moskva: Tipo-Litografiya Tovarishchestva I. N. Kushnerov i K. 250 s. [in Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. (1861). (F. 442, Op. 616, Spr. 92). Kyiv, hubernski vidomosti. № 25. S. 247[in Ukrainian].

Yuzhno-russkaya oblastnaya selskokhozyaistvennaya, promishlennaya i kustarnaya vistavka 1910 goda v Yekaterinoslave. (1912). Yekaterinoslav. S.: 6. [in Russian].

Yanson, Yu. (1887). Teoriya statistiki. Sankt-Peterburg. 537 s. [in Russian].